

УДК 811.161.2'373:82–144(477)

Молодичук Ольга Андріївна

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

(м. Умань, Україна)

moa2608@ukr.net

**ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ОПОЗИЦІЇ «ЗЛО – ПОКАРАННЯ»
В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ БАЛАДАХ**

У статті на матеріалі українських народних балад проаналізовано вербалізацію концептуальної опозиції «зло – покарання». Автор акцентує на широкій палітрі лексичних і фразео-

логічних засобів, уміле введення в текст балад спеціальної лексики, що виконує застережну функцію.

Ключові слова: балада, вербалізація, концепт, лексема, фразеологізм

The article on the material of the Ukrainian folk ballads analyzes the verbalization of the conceptual opposition «evil – punishment». The author emphasizes on a wide range of lexical and phraseological means, skillful introduction into the text of ballads of special vocabulary, which performs a cautionary function.

Keywords: ballad, verbalization, concept, tokens, phraseology

Однією із галузей лінгвостилістики є лінгвофольклористика, започаткування якої можна датувати другою половиною XIX ст., коли О.О. Потебня одним із перших звернув увагу на мову фольклору як окремого об'єкта для дослідження і свої висновки будував не лише на власне лінгвістичних засадах, а й залучав до цього дані фольклористики та етнопсихолінгвістики. Цінні зауваження щодо специфіки фольклору і уснопоетичного мовлення висловили П.Т. Богатирьов, Ф.І. Буслаєв, О.М. Веселовський, А.П. Євгенєва, С.Я. Єрмоленко, Б.М. Кірдан, Н.С. Колесник, М.І. Лотман, Г.І. Мальцев, І.А. Осовецький, З.М. Петенева, А.Т. Хроленко та інші дослідники. Фольклор зберігає кращі зразки вікових мовно-художніх надбань і словесно-виражальних засобів, тому він має надзвичайно важливе значення для розвитку літературної мови, для піднесення культури народу. У творах усної народної творчості сконцентровано багатство й різноманітні засоби художньої мови, що стали традиційними «Мова сучасної художньої літератури в своїх кращих зразках, виявляючи активізацію фольклорних, народнописаних традицій, використовує останні для вираження нового змісту, для створення нових естетичних цінностей...» [3, с. 3].

Балада як фольклорний жанр характеризується яскраво виявленим почвальною потенціалом. Більшість таких творів із трагічними розв'язками підводить до висновку, що кожний злочин, кожний аморальний з погляду народної етики вчинок обов'язково має обернутися проти його виконавця або інспіатора. Зло породжує нове зло, насилля мусить відбитися на насильникові, злочин і зневажання нормами людського співжиття не можуть минутися безкарно [2, с. 7]. Так, підступна свекруха втрачає рідного сина, який поділив із коханою піднесений його матір'ю напій: *А вони (син із невісткою) тес знали, докупи зливати... разом помирали* (Б., с. 174). Дівку-дітозгубницю карає на смерть громада: *Ухотили жандарики її (Марійку) за втиріжку Та верти нев жандарики, У глибоку річку* (Н.б.З., с. 161).

Одна з найпоширеніших сюжетних ліній баладних пісень – тема родинної драми, сімейної трагедії: *Ой узяла си Стефнойка молода острый ніж та сокиру, Вона істяла, вона зрубала Андрусикові шию... Ой погубила вже в чистім полі Стефнойка за Андруся* (З гір, с. 179).

За часів патріархального ладу існували віками освячені звичаї, з якими повинна була рахуватися кожна людина. Хто насмілювався порушувати їх, той

розплачувався за це дорогою ціною. Коханка, за намовою якої чоловік убив жінку (*Іваночку... Бери топір та порубай її головочку*) гине від його ж рук: *Імав Іван тоту... попід білі боки, розмахнувся і кинув і у Дунай глибокий* (З гір, с. 176). Саме так суворо покарані ті, хто намагається похитнути основи сім'ї.

У баладах як одному з різновидів фольклору є багато прикладів засудження одного з найбільших зол – зневаги до батьків; залишення їх та родини часто карається смертю (при цьому покарання може здійснюватися ніби з Божою поміччю, що передбачає наявність певних фантастичних мотивів; таким чином народ прагнув посилити вагомість своїх повчань): *А в неділю пораненько Розсварилися син на неньку:... Мати плаче, сльози ронить, а син ї з хати вигонить... Вертай, мамо, знов до мене, Бо без тебе лихо в мене. Ударив грім та й на мій дім. Спалив хату, комірочку, Забив жінку невісточку... Зістав я ся при дитині* (З гір, с. 340); або інший варіант: – *Ідїть, мамо, геть від мене... – Ходїть, мамо, знов до мене, Бо сталося лихо в мене, Бо вдарив грім у хатинку, Забив жінку і дитину* (З гір, с. 341). У деяких варіантах мати проклинає сина: – *Щоб ти, синку, щастя не мав, Що ти мене з дому прогнав* (З гір, с. 339).

Одним із найбільших гріхів вважалася втрата дівочої честі (вінка), за що найчастіше дівчину чекало навіть покарання смертю, пор. : – *Ой сестро, сестро, є в тебе грошей много, Ой лиш не маєш віночка рутяного* (Б., с. 94) (тим самим стверджується, що дівоча честь значно дорожча за гроші); *Стала з козаками мед-горілку пити, Стала дівчинонька з ними веселитись... Прив'язали Галю до сосни косами... сосну підпалили* (Б., с. 77); *Да повів (воєводенько) її (Немерівну) до коршомоньки... Немерівну да п'яну ведуть... (Немерівна) украля свого сердечка... Немерівну да її поховали, Воєводенька да її розстріляли* (Б., с. 97) (кара чекала не лише перелобницю, але і її спокусника); (Козак) *Повів під кашину та й зрадив дівчину. – Щоб тебе білила лишая година, Відцуралась від мене моя родина; Відцурався батько, відцуралась мати, Ще й той відцурався, що думав узяти* (Б., с. 90) (саме через людський осуд у такій ситуації родина відмовлялася від дівчини, виганяла її з хати); *Ой боже ж мій, що ж я наробила: Дівування своє на віки згубила, Своїй неньці сраму наробила. Піду між дівчата, з вулиці зганяють. Піду між жінками – капур одягають... Тепер же я не жінка, не дівка, Тепер же я людська поговорка* (Б., с. 99) (крім фізичного покарання, на дівчат чекав ще й моральний осуд громади, що, можливо, було важчим і для дівчини, і для її родини).

Ця тема широко висвітлена в баладних піснях: *Зустрів мене козак молоденький Та зняв з мене вінок червоненький* (Б. : к., с. 343); *Ой я ляшка полюбила – Красу з лиця загубила* (У. б., с. 36); *Повів (козак) під кашину та й зрадив дівчину* (У. б., с. 23); *Ой боже ж мій, що ж я наробила: Дівування своє навіки згубила* (У. б., с. 347); *Ой вронила я віночок Без свій дурний розумочок* (Б., с. 74); *Ой звів з ума (козак) та й не хоче брати, Сідла коня – дума тікати* (У. б., с. 25).

Суворі звичаї, неминучість покарання за втрату цноти набули широкого відображення в народній поезії. Тим самим у художній формі висловлювалося

негативне ставлення до перелюбства і давалося застереження молоді берегти себе, свою честь.

Етнографізм *катур одягають* асоціюється зі старовинним звичаєм, «світити волоссям», або «ходити простоволосою», вважали для жінок великою непристойністю [1, с. 132]. Ця традиція яскраво простежується і в баладних рядках: *Та я видів Катерину в глибокій долині, давав легінь білий рантук найий Катерині. – Та поїд гай зелененький там пташки співають, А вже нашу Катерину в рантук завивають...* (Б., с. 102). Цим підкреслюється, що перехід дівчини у статус заміжньої жінки передбачає ходіння з покритою головою.

Народні звичаї, які за втрату вінка передбачали суворе покарання, існували здавна і тому дістали таке широке відбиття в народній поезії. Думка і ставлення громади набували великої ваги і ставали ніби моральною перепорою і застереженням для інших. Водночас як результат страху перед родом і громадським осудом позаплонних зв'язків фіксувалося убивство власних дітей, що стало одним із найдавніших сюжетів народної балади: *Івася-сина породила (Катерина), В китаєчку його ісповила, Шпигелечками його зашпилила, Та в криниці взяла затопила, Шпишиною його пристромила* (Б. : к., с. 375). Такий учинок справедливо вважався тяжким злочином, і в народній поетичній творчості матір, як правило, за це карали смертю (покарання передбачалося і для чоловіка): *(Катерина) в півночі дитя породила... Коваленка в цети закували, Катерину навек розстріляли* (Б., с. 75).

Своє ставлення до моральних принципів народ розкриває в баладі різноманітними засобами: тут і різний спосіб зображення тих героїв, які діють у сфері прояву добра або зла як його носії чи жертви, і характеристика «зсередини», і показ на відстані, і драматизація подій, що йде через конфліктні ситуації побутового чи громадського характеру, і звернення до сил природи та участь її у вирішенні долі героїв. Зло іноді малюється на тлі всього темного, похмурого, зловісного (про негативізм чорного кольору було сказано вище): *Там в боровім, чорнім лісі...* (ягер убив дівчину, яка жала траву в лісі) (Б., с. 208); *Зарвала хмара, зарвалася сinya. Маріка отруїла вдовиного сина* (Н. б. 3., с. 120).

І просторові ознаки (*чисте поле, глибокі скали*), і колоративи (*темні дебри, чорний ліс*) сприяють наданню розповіді відповідної тональності. Особливо це стосується прикметника *чорний*, який має асоціативний зв'язок із концептами *зло, горе*: *Ведуть коня... начорно й укритий, Відай, мій миленький, на війні забитий* (З гір, с. 82).

У ліро-епічних жанрах мотиви вчинків розкриваються через психологію героя, а показ його почуттів – через самохарактеристику, напр.: *– Аж тепер я горе знаю, – Що четверо дітей маю. А це й н'ате в сповиточку, Сушит мені головочку головочку* (У. б., с. 41) (фразеологізм *сушити голову* вживається зі значенням «напружено згадувати кого-, що-небудь, думати над чимось»); *– Ой пане ж мій, що маю робити? Вбив я жінку, не маю з ким жити* (Б., с. 181); *– Проступися, сира земле, та й ти, сира глино, Най си ой я та подивлюся раз*

на Катерину! (Б., с. 178); – *Дав би-м кому мальовану скриню. Що би-м підвів мою господиню* (Б., с. 166) (так чоловік карається після того, як убив дружину за намовою матері); – *За попом була, мед, вино тила, тепер за тобою – житні сухарі з водою* (Б., с. 156) (розкаюється попадя, яка покинула сім'ю і помандрувала з чумаками); – *Ой вернись, мила, ой вернись, друже, Бо без тебе вже щось скучно дуже!* (Б., с. 149); – *Стала (жінка) вино пить, стала сльози лить (після того, як убила чоловіка) – Ой горе,... з таким мужем жить, А ще й горіше, що й нема його* (Б., с. 142); – *Ой боже мій, що-м зробила, Брата-м собі погубила* (Н. б. З., с. 72) (плаче сестра, яка отруїла брата); (Мати): – *Де ся двоє люблять, Дайте їм ся взяти! Бо я така была: Не мала-м раз ума... тепер так жистку Мушу вмерти з жалю* (Н. б. З., с. 87); *Ой, пішов він* (Іван, що вбив дружину за намовою коханки) *на поле: Жито забриніло: – Тепер мене за Маріков Серце заболіло* (Н. б. З., с. 158); – *Ой боже мій милостивий, та що то я наробив, що я свої дрібні діти од матері всиротив?!* (З гір, с. 192) (плаче чоловік, який довів жінку до самогубства).

Закладений у самих фабулах балад морально-дидактичний сенс у ряді варіантів розкривається або посилюється ще й окремими узагальненнями, переважно прикінцевими. Вони подані то у формі своєрідного заповіту героя-жертви: – *А хто дівчат має, нехай навчає, Нехай на вулицю вечір не пускає* (Б., с. 77), то як звернення покараного персонажа до рідних за порадою на майбутнє і докором за минуле: – *Ой є в тебе, моя мати, іще дочок н'ять, Да не пускай на досвітки, хай дома сидять; Ой є в тебе, моя мати, та ще дочок сім, Да не пускай на досвітки, бо те ж буде всім!* (Б., с. 110). Зазначимо, що поради часто даються безпосередньо перед отриманням жорстокої кари за зроблений злочин, що надає їм особливої актуальності.

Узагалі фольклор за своєю природою і спрямуванням – повчальний. Ось чому долі баладних персонажів так красномовно переконують, що порушення усталених родинних норм і традицій обходиться дорого, часом коштує людського життя. Сама дійсність у таких творах має дидактичний підтекст, напутню мораль. У деяких варіантах різних сюжетних типів дидактичний висновок чи повчальна ідея виступає словесно оформленою й висловленою безпосередньо в тексті. Це або своєрідний синтез досвіду (як правило, гіркого) одного з персонажів, або стороннє спостереження творців баладного варіанта. Такі дидактичні акценти дають підставу стверджувати, що народ шукає в баладах яку-небудь незвичайну нагоду повчальної моралі: *Ой на горі льон цвіте, по долині стелиться, То не чоловік, то не людина, що два рази жениться* (Б. : р., с. 169) (викривається і засуджується поведінка чоловіка-двоєженця, робиться своєрідне повчання іншим); – *Радила-сь ми, бідна вдово, як жінку забити, порадь же... як з тих кайдан вийти. – Ой я, вдова молоденька, люблю жартувати: Маші жінку, як зозульку, було шанувати* (Б. : р., с. 186) (моральна теза висловлена у формі рекомендації злочинцеві, проте вона звернена до всіх чоловіків).

Усі недобрі діла, всі гріхи осідають на душу (як у баладі «У неділю рано, рано-пораненьку», де мовиться про те, як свекруха примушує невістку залишити немовля і піти в неділю жати жито, а невістка, не витримавши знущань, усаджує собі ніж у серце): *Оце тобі, мати, три гріхи на душу: Ой первий гріх, мати – неділя святая, а другий гріх, мати – дитина милия, А третій гріх, мати – що я молодая* (Б., с. 175).

Покарання чекає і за обмову: *Злу, прокляту бабу* (кролейко) *казав розстріляти..., коньми розгортати* (Б., с. 168). Мати, пропивши дочку нелюбові, змушена справляти не її весілля, а похорон; намір батьків розлучити закоханих спричиняється до їхнього самогубства: *Ганнусенька... Острий ножик у серденько встромила... Як буду я, молоденька, лежати, Мамка, нянько, б'дуть за мною плакати* (Н. б. З., с. 187). Насилля виливається в трагедію, через злочин немає дороги до щастя, тим-то вбивство власної дружини за підмовою коханки завершується для злочинця кайданами або ж його «в дрібний мак рубають»: *Закували Якимонька йа в залізні пута* (Б., с. 166); *А милую до гробу спускають, а милого в дрібен мак сікають* (Б., с. 166).

Якраво описано в баладі й інші покарання: **Втяли** єму (Романові) **праву руку**: – *То, Романе, за науку. – Втяли єму штку м'яса*: – *То, Романе, сестра наша. – Втяли єму праву ногу. – То, Романе, за намову* (Б., с. 213); *Анюю нашу поховали, а дружбоньку розірвали* (Н. б. З., с. 136); *Молодого шинкарка до землі ховають, А молоду шинкарочку коні розтягають* (3 гір, с. 182); *Як витягнув ясний меч, – Стяв їй головочку з плеч* (Б. : р., с. 25); – *Ой візьми ти, брате, свою жену, Прив'язи їй коню ік хвосту, Нехай кінь-неук нагуляється, Братня жена призвичається* (Б., с. 146); – *Ей, швагре, швагрочку, Не по правді жиєш Яку си смерть судиш? – Вчепіть мня до коня, Виженіть на поля Та й за тоту штку проведе кінх муку* (Б., с. 212) тощо. Такими описами буквально насичені тексти українських народних балад, що теж є своєрідною пересторогою тим, хто задумав вчинити щось негідне.

Звичайно, мотиви насильства, кари, позбавлення життя передбачають і наявність відповідної лексики та фразеології, що займає в баладах досить значне місце: *Сама* (вдова) *пішла вгору та й ся повісила* (3 гір, с. 211); *Як зачали Іваночка до гроба спускати, То зачали Марусеньку кіньми розтягати* (Б., с. 47); *Недовго розмовляли, Голову з плеч здійняли* (брати покарали братову) (Б. : р., с. 105); *Либонь хочеш, отамане, із світу згубити* (Б., с. 231) (довести до загибелі, смерті); *Скотилася козакова голова в долину* (3 гір, с. 67) (козак загинув).

До цього семантичного поля можна віднести лексику та стійкі сполучення слів із загальним значенням «місце відбування покарання, в'язниця»: *Улана златали, Назад руки зв'язали, До темниці віддали* (Б., с. 63); *Ой де взялись гайдуки, Взяли донця під руки. Да повели у тюрму* (Б., с. 64); *Тільки бо я молодая на поріг ступила, Уже мого миленького в кайдани забили* (Б. : р., с. 177); *Молодому шинкареві деревнице тешуть, А молоду шинкарочку під протокол ведуть* (3 гір, с. 182); *Молодую дівчиненьку в кайданах ведуть* (3 гір, с. 215);

В неділю вполудня ударили в дзвін, Мене молодого взяли на Сибір (3 гір, с. 280). Функціонування в баладах такої «арештантської» лексики теж є своєрідною пересторогою охочим чинити зло.

Отже, концептуальна опозиція *зло / покарання* простежується практично в усіх баладних творах, оскільки наявність конфліктів із трагедійним завершенням є однією з найхарактерніших ознак баладного жанру. Покарання (як фізичні, так і морального плану) описані з використанням різноманітних лексичних і фразеологічних засобів образності. Основна мета таких описів – застерегти інших (передусім молоде покоління) від учинків, що суперечать нормам народної моралі. Завдяки цьому концепт розплати за злочини набуває особливої актуальності, стає одним із визначальних і в баладах зокрема, і в усій народній творчості загалом.

Умовні скорочення

- Б. – Балади / упоряд. і приміт. О. І. Дей, А. Ю. Ясенчук. – Київ : Дніпро, 1987. – 317 с.
Б. : к. – Балади: кохання та дощлюбні взаємини / упоряд. О. І. Дей, А. Ю. Ясенчук. – Київ : Наук. думка, 1987. – 472 с.
Б. : р. – Балади: родинно-побутові стосунки / упоряд. О. І. Дей. – Київ : Наук. думка, 1988. – 523 с.
3 гір – 3 гір Карпатських : українські народні пісні-балади / упоряд., підгот. текстів С. В. Мишанича. – Ужгород : Карпати, 1981. – 462 с.
Н. б. з. – Народні балади Закарпаття / запис та впорядк. текстів і примітки П. В. Лінтура. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1966. – 283 с.
У б. – Українські балади / упоряд. М. К. Дмитренко. – Київ : Укр. центр духовної культури, 1993. – 64 с.

Література

1. Вовк, Хв. Студії з української етнографії та антропології / Хв. Вовк. – Київ : Мистецтво, 1995. – 336 с.
2. Дей, О. І. У світі народної балади / О. І. Дей // Балади. – Київ : Дніпро, 1987. – С. 5–20.
3. Єрмоленко, С. Я. Фольклор і літературна мова / С. Я. Єрмоленко. – Київ : Наук. думка, 1987. – 245 с.